

ДИНАМІКА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗАРАХУВАННЯМ ОДНОРІДНИХ ЗУСТРІЧНИХ ВИМОГ

ЖДАНКІНА Лариса Костянтинівна - аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України

УДК 347.4

Досліджено сутність припинення зобов'язання зарахуванням однорідних зустрічних вимог як окремого цивільно-правового інституту. Визначено структуру припинення зобов'язання зарахуванням однорідних зустрічних вимог. Детерміновано та проаналізовано зміст елементів динаміки припинення зобов'язання зустрічних вимог. Розкрито основні проблеми правового регулювання окремих аспектів припинення зобов'язання зарахуванням.

Ключові слова: цивільне зобов'язання, припинення зобов'язання зарахуванням, динаміка припинення, однорідні зустрічні вимоги, цивільно-правове регулювання

все стосується і зобов'язальних відносин, і навіть такого їх елементу, як припинення. Саме по собі припинення зобов'язання є його останньою стадією та виступає в якості окремого елементу системи динаміки зобов'язальних відносин. Але і саме припинення як правова дія, як певний етап ще існуючого юридичного зв'язку також можна деталізувати в декілька послідовних стадій чи пов'язаних етапів. Важливість їх визначення розкривається через необхідність правового впорядкування окремих різновидів інституту припинення цивільних зобов'язань із окрема припинення зарахуванням зустрічних однорідних вимог.

Актуальність теми

Будь-який юридичний зв'язок між суб'єктами суспільних відносин розвивається за певним алгоритмом, обумовленим законодавчим регулюванням їх здійснення. Законодавець, визначаючи права та обов'язки сторін, а також встановлюючи правовий режим предмету договірних відносин, тим самим визначає і їх фактичну структуру та практичний порядок реалізації. Правове регулювання втілюється в практичній площині, а оскільки цивільно-правові відносини характеризуються високим ступенем диспозитивності їх правового регулювання, то цілком можливим є варіант, за яким таке регулювання визначається лише рамочно без деталізації моделей поведінки суб'єктів відносин. Це

Ступінь наукової розробки теми

Проблема динаміки припинення зобов'язань зарахуванням зустрічних однорідних вимог досліджена надзвичайно слабо, а її окремі аспекти розкрито лише в працях таких вчених, як А. М. Блащук, В. В. Бушнев, М. В. Ганина, Г. Грищенко, Г. В. Колодуб, О. І. Міхно та ін.

Мета статті

Метою даної статті є розкриття динаміки припинення цивільного зобов'язання зарахуванням.

Виклад матеріалу

Пізнавальний процес при вивченні правової дійсності ґрунтується на активному використанні категоріального апарату юридичної науки, яким послуговують-

ся при систематизації знання. Правильне розуміння та однозначність трактування термінів дає змогу опанувати явища саме в тому розумінні, у якому вони повинні сприйматися для належного зображення правової дійсності.

Не є винятком з такого методологічного підходу до організації пізнавального процесу і дослідження зобов'язальної підгалузі цивільного права через категорію «динамізму».

Такий цивільно-правовий інститут як припинення зобов'язання ніколи не розглядався правниками в динамічному аспекті, в якості продовжуваної дії. Разом з тим, досліджуючи загальнотеоретичні аспекти припинення цивільного зобов'язання зарахуванням, доцільним уявляється вести розгляд даного правового явища з урахуванням динаміки його реалізації.

За твердженням Г. В. Колодуба, яким динаміка цивільно-правового зобов'язання розуміється як послідовна зміна взаємозалежних і взаємообумовлених періодів зобов'язання, що забезпечує дійсне отримання конкретного блага відповідно до правових приписів (норм, умов договору, звичаїв), в цивільно-правовій доктрині можна виділити цілий науковий напрям, представники якого принципово переконані в актуальності і необхідності використання категорії «динаміка» і її похідних. Ідея динаміки правовідносин (у правовідносинах) усвідомлювалася теоретиками ще в класичний період становлення і розвитку цивілістичної науки. Вітчизняні та іноземні вчені-правознавці говорили про зобов'язальне право як про систему, за своєю суттю «пронизану» динамікою розвитку, доводили наявність динаміки майнових відносин, виявляли динаміку зобов'язань. Дана категорія активно використовується і в сучасний період розвитку цивілістичної науки [4, с. 112-113].

Так, І. Л. Самсін вважає, що правовідношення зобов'язання, як і будь-яке інше правовідношення, передбачає певну динаміку. На його думку, одночасне включення стадій виконання й припинення до динаміки певного правовідношення, а тим більше – виконання, зміни й розірвання – непослі-

довне. Вчений пропонує виділяти в динаміці правовідношення етапи виникнення, зміни та припинення [9, с. 27].

А. М. Блащук звертає увагу на те, що у своїй сукупності всі чотири елементи зобов'язального правовідношення (суб'єкти прав і обов'язків, об'єкт цивільних прав, суб'єктивні права кредиторів та суб'єктивні обов'язки боржника) утворюють форму та зміст цивільного зобов'язання, які забезпечують його функціонування. Цивільне зобов'язання не є незмінним юридичним фактом, воно може динамічно функціонувати. Безперечно, однак, що будь-яке цивільне зобов'язання має свій початок і кінець, який у ЦК України іменується припиненням зобов'язання. Між тим, цілком припустимо, що між виникненням і припиненням зобов'язання не може бути правовий вакуум, що свідчить про наявність інших стадій динаміки у цивільному зобов'язанні [1, с. 95].

Загалом погоджуючись з таким підходом науковців до виділення елементів динаміки зобов'язання в цілому, маємо відповісти на питання, чи справедливим є використання такої структури цієї категорії у відношенні до обраного предмету дослідження, а саме – до «припинення зобов'язання шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав» [11]. Пошук відповіді на поставлене питання полягає, в першу чергу, у наданні фіксованого сенсу терміну «припинення зобов'язання» та визначенні його правової природи у правовому зв'язку із зарахуванням зустрічних вимог.

Аналізуючи наукові доробки українських та закордонних вчених, присвячені вивченню питання припинення зобов'язань, О.І. Міхно у своєму дисертаційному дослідженні доходить висновку, що загалом тут домінує думка про те, що під припиненням зобов'язання слід розуміти припинення існування прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання. Вчена формулює і власне визначення припинення як зобов'язання, так і договору. На її думку, припинення зобов'язання в узагальненому вигляді – це припинення (ліквідація, скасування) прав

та обов'язків суб'єктів зобов'язальних (договірних або недоговірних) правовідносин на майбутнє через суб'єктивні чи об'єктивні підстави [5, с. 11].

Вітаючи детальне вивчення припинення зобов'язань та віддаючи належне роботі, виконаній вченою при проведенні теоретичного дослідження, варто все ж відзначити, що погодитися із запропонованим нею визначенням не видається можливим.

По-перше, формулювання дефієнта «припинення» через поняття «припинення» є грубим порушенням логічної операції надання визначення та позбавляє дефініцію будь-якого сенсу. Використання ж запропонованих у якості синонімічних «припиненню» понять «ліквідація» та «скасування» також не видається вдалим, оскільки постає питання коректності формулювання «ліквідація права (обов'язку)» та «скасування права (обов'язку)».

По-друге, надзвичайно цікавим та дискусійним видається включення вказівки про припинення (ліквідацію, скасування) прав та обов'язків на майбутнє. Грунтовних наукових праць, предметом дослідження яких виступала б ретроактивність припинення зобов'язання, немає, проте видається, що виключати можливість зворотної дії припинення зобов'язання, заявляючи про поширення його правових наслідків лише на майбутнє, передчасно.

Згідно зі ст.11 ЦК України [11] цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Відповідно до ст.202 ЦК України правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однією стороною, яка може бути представлена однією або кількома особами.

У силу ст.601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений мо-

ментом пред'явлення вимоги. Зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін. Враховуючи такі положення чинного законодавства, судова практика схиляється до того, що за правочиною природою припинення зобов'язання зарахуванням зустрічної вимоги є односторонньою угодою, яка оформляється заявою однієї сторони [7].

Відтак, припинення цивільного зобов'язання зарахуванням постає випадінням первісно встановленого зобов'язального зв'язку між кредитором і боржником, спричиненим одностороннім правочином, оформленим як заява однієї зі сторін про зарахування. Оскільки форма вираження (існування) припинення зобов'язання у разі зарахування є одностороннім правочином, видається справедливим застосування у її відношенні визначеної на початку статті конструкції динаміки зобов'язання, а саме: проходження її розвитку через стадію виникнення, виконання та припинення.

При цьому, загальна логічна конструкція виглядатиме наступним чином: основне зобов'язання проходить три стадії (виникнення, виконання та припинення); остання стадія цього динамічного процесу, у свою чергу, та завдяки особливій формі вираження (правочину) підрозділяється на ті ж стадії. Варта застереження суто теоретична мета такого дроблення та спрямованість його якомога детальнішого вивчення предмету дослідження.

Сучасне розуміння стадії «виникнення зобов'язання з зарахування» еволюціонувало з пізніх правових уявлень римських юристів про зарахування.

Слід зауважити, що з точки зору структур відносин та взагалі характеру процедури із зарахування зустрічних однорідних вимог, то йому обов'язково передують ексцепція, тобто прохання зацікавленої особи. З точки зору того напрямку дослідження, який розкривається нами, ексцепція у припиненні зобов'язання зарахуванням виступає в якості вольового акту для початку правовідносин. Такі правовідносини є досить спрощеними щодо їх класичної формули, але вони також мають певний про-

довжуваний у часі період, а відтак цілком можуть характеризуватися як динамічне явище правової дійсності.

Розгляд екцепції загалом відбувається у двох площинах: процесуальній та матеріальній. Так, екцепція у процесуальній площині – це певне (невизначене конкретно) звернення відповідача із запереченням вимог позивача, яке ґрунтується на певних юридичних фактах. З точки зору матеріального права – екцепція це власне будь-яке звернення. У цьому сенсі не можна говорити про екцепцію як про вольовий акт, адже вона позначає предмет матеріального світу – конкретне звернення чи аргумент сторони в правовому конфлікті.

Але в якості процесуального елементу екцепція має суттєве значення при припиненні зобов'язання зарахуванням, оскільки вона фактично означає волю до початку припинення зобов'язання та здійснення зарахування певних вимог. Фактично наявність екцепції, або точніше її чітка детермінація у відносинах з приводу припинення, є ключовим елементом для їх початку і для визнання самого факту їх здійснення.

У тому випадку, коли боржник не пред'являв до зарахування зустрічних вимог свою зустрічну вимогу або коли суддя відмовляв у зарахуванні зустрічних вимог (наприклад, внаслідок неприпустимості зарахування зустрічних вимог), зустрічна вимога продовжувала існувати [8, с. 58-59].

Сучасне бачення вченими питання первинної стадії припинення зобов'язання зарахуванням полягає у тому, що для зарахування зустрічних вимог не тільки досить заяви однієї сторони, але вона (заява) є необхідною умовою зарахування зустрічних вимог. Важливо зауважити на тому, що існування зустрічних вимог ще не припиняє зобов'язання *eo ipso*. Мова йде про те, що значення самої заяви про готовність припинити такі зобов'язання розкривається не через її зміст, чи вольовий елемент чи сторону, яка її висунула, але через сам факт свого існування, оскільки сама заява є практично юридичним фактом для припинення зобов'язання зарахуванням. Це пояснюється тим, що особа, яка зробила таку заяву або яка пред'явила зустрічні вимоги

для зарахування в силу неможливості подальшого виконання зобов'язання спрямовує свої зусилля на впорядкування подальших відносин у такий спосіб, щоб максимально уникнути відповідальності за невиконання або неналежне виконання такого зобов'язання. Тому заява про припинення може вважатися своєрідним елементом усвідомлення боржника свого реального становища щодо неможливості виконання взятих зобов'язань

Слід зауважити, що заява про зарахування зустрічних вимог є одностороннім правочином лише в тому випадку, якщо закон пов'язує саме дію зарахування зустрічних вимог з заявою сторони про нього. Якщо ж зарахування зустрічних вимог має дію *ipso iure*, тобто в силу закону, то значення заяви про зарахування зводиться лише до повідомлення протилежної сторони про припинення взаємних зобов'язань. Така заява може бути зроблена стороною в судовому спорі в якості якогось заперечення за позовом кредитора про виконання зобов'язання, наприклад: заявлений позов є безпідставним, оскільки право позивача припинилося внаслідок зарахування зустрічних вимог, що мав місце *ipso iure*. У цьому випадку заява про зарахування зустрічних вимог є юридичним вчинком, але не правочином [2, с. 89-90].

Виникнувши на підставі заяви однієї зі сторін про проведення зарахування, зобов'язання щодо зарахування (представлене зобов'язанням щодо розрахунку) умовно проходить стадію виконання. Детальне вивчення правове регулювання проведення зарахування дозволяє виявити деякі недоліки.

Відповідно до приписів п. 4 ч. 1 ст. 602 ЦК України, не допускається зарахування зустрічних вимог у разі спливу позовної давності.

Чинне формулювання тексту норми ст.602 ЦК України не дає однозначної відповіді на питання про те, вважати зарахування зустрічних вимог, вчинене після спливу строку позовної давності, оспорюваним чи нікчемним правочином. Наявна нечисленна судова практика з цього питання свідчить про те, що суди вважають за

рахування зустрічних вимог, вчинене після спливу строку позовної давності, оспорюваними правочинами та визнають їх недійсними [10].

Аналізуючи норму статті 215 ЦК України можна побачити, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою - третьою, п'ятою та шостою статті 203 ЦК України. Крім того, ч 2 ст. 215 визначає недійсним правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин) [11].

Якщо ж продовжити нашу логіку і ототожнити припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог у його динаміці із правочином, то можна побачити, що така можливість розриву юридичного зв'язку в зобов'язальних відносинах якраз таки передбачена законом, а отже говорити про нікчемність такої моделі відносин недоцільно.

Якщо ж виходити із судової практики, яка визнає зарахування зустрічних вимог, вчинене після спливу строку позовної давності недійсним правочином, то звертаючись до норми ст. 203 можна побачити, що немає жодних підстав передбачених цією статтею для визнання такого вольового акту сторін відносин зобов'язання недійсним правочином.

Справа в тому, що позовна давність характеризує строки в яких одна сторона має право звернутися із вимогою до іншої сторони, але якщо проаналізувати сам механізм динаміку зарахування зустрічних однорідних вимог, то нами доведено відсутність вимоги (вольового акту по витребуванню зобов'язання) в якості необхідного елементу такої моделі поведінки. Навпаки, особа (боржник) самостійно, усвідомлюючи неможливість продовження подальших відносин зобов'язання, ухвалює рішення та здійснює зарахування зустрічних вимог, оголошуючи про це, тобто ставлячи перед фактом кредитора. Кредитор у даному випадку не вчиняє дій по стягненню боргу, оскільки формально відносини зобов'язання не перериваються до моменту, поки власне і не відбувається зарахуван-

ня, оскільки саме це і є момент їх припинення визначений у законодавстві, а отже, саме з цього моменту повинен відбуватися перебіг позовної давності стосовно права кредитора на витребування боргу.

До того ж підставі визначені в ст. 203 щодо необхідності дотримання вимог які визначають дійсність правочину демонструють наступне:

- зміст відносин припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог не суперечить нормам цивільного законодавства;

- кредитор і боржник мають необхідний обсяг цивільної дієздатності;

- волевиявлення учасника зобов'язальних відносин з приводу їх припинення зарахуванням зустрічних однорідних вимог є вільним і відповідає його внутрішній волі;

- така форма відносин спрямована на реальне настання правових наслідків.

Варто погодитися з зауваженням М. В. Ганіної щодо відсутності єдності розуміння у питанні, коли і яким чином сторона повинна заявити про неприпустимість зарахування зустрічних вимог з мотивів закінчення строку позовної давності: до отримання заяви про зарахування зустрічних вимог або після, якщо після, то в який термін, або це можливо тільки у випадку судового розгляду [3, с. 48]. Насправді ж питання перебігу позовної давності в аналізованій моделі відносин залишається суперечливим, але, на нашу думку, перебіг позовної давності настає з моменту настання права вимоги та і стосується кредитора. Тому, якщо особа-боржник вчиняє дії, спрямовані на зарахування зустрічних однорідних вимог, то вести мову про закінчення перебігу строку позовної давності недоцільно, оскільки для боржника такий строк не підліковувався, бо в нього немає права вимоги.

Разом з тим для більшої деталізації та гармонізації відносин з приводу припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог вбачаємо за доцільне доповнити ст. 602 ЦК України частиною 2 наступного змісту:

«2. Не допускається зарахування зустрічних вимог, якщо дії, які вчиняються з цією метою, не відповідають вимогам, які встановлені частинами першою - третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу».

Заключна стадія – припинення – співпадає і одночасно є заключною стадією динаміки первісного (умовно – основного) зобов'язання, у рамках якого і відбувається припинення.

Законодавчі вказівки на момент припинення зобов'язання відсутні. Цей недолік у законодавстві потребує виправлення, шляхом зазначення конкретного моменту припинення зобов'язання у ст. 601 ЦК України. Практика Верховного Суду України зводиться до того, що оскільки чинним законодавством не передбачено спеціальних вимог щодо форми заяви про зарахування зустрічних однорідних вимог, то на думку суду, заяву слід вважати зробленою, а зобов'язання – припиненими внаслідок зарахування зустрічних однорідних вимог у момент направлення такої заяви іншій стороні у зобов'язанні [6].

Слід акцентувати увагу на тому, що у спорі, який виник після припинення зобов'язання зарахуванням, не може застосовуватися позовна давність за умови відсутності заяви сторони, оскільки втрачається елемент часового виміру термінів перебіг такої позовної давності.

Така позиція відповідає інтересам особи, що заявляє про зарахування, проте не враховує позицію іншої сторони, яка через недоліки організації зв'язку може вчасно не дізнатися про припинення зобов'язання. А це, в свою чергу, ускладнює захист нею своїх прав у випадку направлення заяви про зарахування особою, щодо права вимоги якої минув строк позовної давності. Більш раціональним видається позиція, за якої зобов'язання вважається припиненим з моменту отримання вимоги іншою стороною. Це надало б рівні можливості для захисту від потенційних порушень прав обом сторонам.

Висновки

Підсумовуючи, слід відзначити, що припинення цивільного зобов'язання зараху-

ванням у своїй динаміці повторює стадії розвитку зобов'язання, на відпадіння правових зв'язків, у рамках якого воно спрямоване. Разом з тим існує декілька проблемних аспектів, що потребують, зокрема, і подальшого наукового дослідження та методологічного визначення. Мова йде зокрема, про те, чи є остання стадія самого припинення зобов'язання останньою стадією власне зобов'язання, чи втрата юридичного зв'язку між сторонами зобов'язання відбувається до завершальної стадії такої форми, як припинення зобов'язання зарахуванням.

Правозастосовна практика дозволяє говорити про наявність недоліків у нормативному регулюванні цього інституту. Зокрема, перегляду і вдосконалення потребує законодавство в частині недійсності заяв про зарахування щодо вимог, позовна давність за якими спливла, та в частині регулювання моменту відпадіння правового зв'язку між кредитором і боржником (безпосереднього припинення зобов'язання).

Література

1. Блащук А. М. Поняття та правова природа припинення цивільно-правового зобов'язання / А. М. Блащук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 93-98.
2. Бушнев В. В. Зачет и прекращение обязательств в системе гражданского права / В. В. Бушнев // Бизнес в законе. – 2009. – №5. – С.88-91.
3. Ганина М. В. Актуальные вопросы зачета обязательств в связи с принятием Концепции развития гражданского законодательства РФ / М. В. Ганина // Сибирский юридический вестник. – 2012. – №1–С. – 47-57.
4. Колодуб Г.В. Динамика гражданско-правового обязательства: категория, содержание, значение / Г.В. Колодуб // Вестник ПАГС. – 2011. – №3. – С.112-116.
5. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України: автореферат дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» [Текст] /-

О. І. Міхно. – К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2007. – 26 с.

6. Постанова Верховного Суду України у справі № 910/8058/15-г від 06 квітня 2016 року (категорія справи-№ 3-174гс16) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57227008>.

7. Постанова Вищого господарського суду України від 11 липня 2006 р. у справі №11/43пн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1296623.html.

8. Ревенко Т. М. Зачет в римском частном праве / Т. М. Ревенко // Сибирский юридический вестник. – 2004. – №2. – С.57-61.

9. Самсін І. Л. Зміна податкового зобов'язання: підстави та наслідки за Податковим кодексом України / І. Л. Самсін // Адвокат. – 2011. – №. 8. – С. 27-31.

SUMMARY

The essence of civil commitment suspension' by admission of similar obligations as a separate civil institution was disclosed. The structure of civil commitment suspension' by admission obligations was defined. The content elements of civil commitment suspension' dynamics were determined. The basic problems of legal regulation of certain aspects of civil commitment suspension' by admission of similar obligations were analysed.

Keywords: civil liabilities, civil commitment suspension, suspension by admission, of similar obligations, civil regulation

10. Ухвала Апеляційного суду м. Києва у справі № 22-ц/796/5324/2016 від 16 червня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58465830>.

11. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.